

TOFA (KARAGAS) TÜRKLERİNİN BİLMECELERİ

Ali Ilgın*

Giriş

Sözlü halk kültürünün önemli ürünlerinden olan bilmeceler üzerine Türk dünyasının farklı alanlarında müstakil veya karşılaştırmalı birçok çalışma yapılmıştır.** Ancak söz konusu çalışmalarda bugün Sibiryaya coğrafyasında varlığını sürdüren ve yok olma tehlikesi ile karşı karşıya olan Tofa (Karagas) Türklerinin bilmeceleri ele alınmamıştır. Bu makalede Tofa Türklerinin bilmeceleri biçim ve içerik olmak üzere iki bölümde incelenmiş ve Türk boylarının kültürel kodlarının tespitinde yapılacak araştırmalara katkı sağlaması amaçlanmıştır.

Türk dili tarihinde ilk kez Kâşgarlı Mahmud'un *Divanü Lügati't-Türk* adlı eserinde "tabuzgu, tabuzgu neñ, tabuzguk, tabzug" biçimleriyle karşımıza çıkan bilmece teriminin karşılığı olarak Türk lehçelerinde başlıca bil- 'bilmek' ve tap- 'bulmak' kelimelerinden türetilmiş isimler kullanılmaktadır. Saim Sakaoğlu konuyla ilgili bir çalışmasında bilmece terimine karşılık Türk dünyasında 71 farklı sözün kullanıldığını ifade etmiştir.*** Tofa Türklerinde bilmece terimi için diğer Türk boylarından farklı olarak *tabır sot* sözü kullanılmaktadır.

Bilmece üzerine çeşitli araştırmacılar tarafından birçok tanım yapılmıştır. Biz bu tanımları tekrar etmeden bilmece konusu üzerinde güncel bir çalışmayı gerçekleştiren Dilek Türkyılmaz'ın tarifini vermekle yetineceğiz. Türkyılmaz, kendisinden önce yapılan çalışmaları değerlendirmiş ve bilmeceyi şu şekilde tarif etmiştir:

* Yrd. Doç. Dr. İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi. ali.ilgin@istanbul.edu.tr

** Ayrıntılı bilgi için bk. Türkyılmaz 2007: 7-2.

*** Ayrıntılı bilgi için bk. Sakaoğlu 1983: 226-243.

Bilmece, her tür nesne, kavram ve konu ile ilgili bir soruyu, geleneğin gereği olan zaman ve mekânlarda, çeşitli fonksiyonlar üstlenerek; sorulan nesne, kavram ve konuya ilişkin özellikleri az çok bünyesinde barındırıp, manzum veya mensur bir yapı içerisine yerleşerek; muhatabın muhakeme ve dikkatini harekete geçirmek suretiyle karşılığını bulundurmaya hedefleyerek soran; cevabı ise “çoğu kez” tek kelime ve ait olduğu toplumun beklentilerine uygun, o toplumda önceden tartışılmadan kabul edilmiş; “pek çoğu” şiirsel bir ifadeye sahip ve “çoğu” kalıplaşmış ifadelerden oluşan, soru cümlesi olmadığı hâlde, geleneği bilenler tarafından öyle olduğu anlaşılan geleneksel sorulardır (Türkyılmaz 2007: 22).

Araştırmacılar, bilmecelelerin ortaya çıkışını çok eski devirlere dayandırmışlar ve bir ölçüde mitoloji ile ilgili olduğunu söyleyegelmişlerdir. İnsanın tabiatı anlaması ve çeşitli açılardan anlamlandırılması sürecinde deneyimlere dayalı çeşitli inanç türleri türetilmiştir. Bunların en başında tabiatla meydana gelen her olayın bir ruhu veya sahibi vardır. Animizmin temelini oluşturan bu inanç sistemi bugün Tofa kültüründe çok güçlü olmasa da aktif dil kullanıcıları tarafından bilinmektedir. Dağın ruhu için *dağ ezi*, suyun ruhu için *suğ ezi*, yerin ruhu için de *çer ezi* gibi örnekler göze çarpar. Tabiatdaki her şeyin bir dili olduğu ve konuşulanların duyulabileceği gibi çeşitli sebeplere bağlı olarak belirli kavram ve nesnelere adının söylenmesinin yasaklanması olarak açıklanan tabu inancı da mitolojik dönemlere aittir. Tofa sözlü kültüründe *börü* ‘kurt’ yerine *çeler aň* ve *quduruqtuğ*, *ıt* ‘köpek’ yerine *çıdığ*, *çulan* ‘yılan’ yerine *uzun qu’rt* ve *dağ balı* gibi örnekler belli başlı tabu sözlerdir.

1. Tofa (Karagas) Türkleri

Tofa Türkleri, 45-53 kuzey enlemlerinde ve 98 doğu boylamında Rusya Federasyonu’nun İrkutsk oblastında Nijneudinsk rayonuna bağlı Alıgcer, Nerha (Tof. Nirs) ve Yukarı Gutara köylerinde toplu olarak yaşamaktadırlar. Yaptığımız araştırmalarda Tofaların anılan köylerin dışında Nijneudinsk rayonu ile Şumskiy (Uda II) ve Voznesenskiy köylerinde de dağınık olarak yaşadıkları tespit edilmiştir. Bölge Doğu Sayan Dağları ile çevrilidir.

Tofalar 1930 yılına kadar ‘Karagaslar’ olarak anılmışlardır. Bu tarihten itibaren Sovyet idaresince kendilerine ‘Tofa/Tofalar’ biçiminde yeni bir etnik ad verilmiştir. Tofaların kendi adlandırmaları ise *To’fa*, *Tu’fa* ve *Tı’fa* biçiminde kaydedilmiştir (Rassadin 2002: 183).

Ekim Devrimi’nden önce *Kaş*, *Sarığ-Kaş*, *Çoğdu*, *Kara Çoğdu* ve *Çeptey* olmak üzere beş boy hâlinde yaşayan Tofa Türkleri geleneksel konargöçer yaşam tarzına sahiplerdi. Tofalar 1927 yılında yerleşik düzene geçirilmişler, ardından yaşadıkları bölgeye de ‘Tofalariya’ adı verilmiştir.

Tofaların temel geçim kaynağı avcılık ve geyik besleyiciliğidir. Balık, samur, sincap, kızıl geyik ve dağ keçisi başlıca av hayvanlarıdır. Bunun dışında yerleşik düzene geçmeden önce toplayıcılık da temel geçim kaynağı olarak göze çarpar. Dağ kekiği ve zambak öne çıkan toplama bitkileridir. Öte yandan büyük baş hayvancılık ve sebze yetiştiriciliği yerleşik düzene geçişin getirdiği bir uğraşı alanı olarak karşımıza çıkar

(Mel'nikova 1994: 45).

2. Tofa (Karagas) Bilmeceleri

Tofa bilmeceleri üzerine yapılan çalışmalar oldukça sınırlıdır. İlk çalışma N. F. Katanov'un kaleminden çıkmıştır. Çarlık Rusyası döneminde günümüz Tıva, Tofa ve Hakas Türkçelerine ait yoğun bir malzeme derleme çalışması gerçekleştiren Katanov, 1907'de yayımlanan *Proben*'in 9. cildinde Tofa Türklerine ait 9 bilmece derlemiştir (Radlov 1907). M. A. Castren, B. Petri, N. Dırenkova gibi isimlerce Tofa Türkçesi üzerine çeşitli araştırmalar yapılmışsa da bilmeceler üzerine bir inceleme gerçekleştirilmemiştir. Tofa Türkçesini modern dil bilimi temelinde ilk araştıran Rassadin, Tofa Türklerinden derlediği 67 bilmeceyi Rusça çevirisiyle bir liste hâlinde yayımlamıştır (Rassadin 1996). Ancak Rassadin'in bu çalışmasında bilmeceler biçim ve içerik bağlamında bir inceleme yapılmamıştır.

Tofa Türkçesinin yazı dili geleneği yoktur. Buna bağlı olarak Tofa Türklerinde hâlâ sözlü kültür geleneği hâkim bir unsur olarak yaşamaktadır. Yüzyıllar boyunca sözlü edebiyat geleneği ile ayakta kalan Tofa Türklerinin ruhunu, sosyokültürel özelliklerini, dünya görüşünü ve yaşam tarzını bünyesinde barındıran bilmeceler kuşaklar arası kültürel aktarımın en önemli vasıtalarından biridir. Bu sebeple sözlü kültür ürünleri daha çok işlevsel özellikleriyle ön plana çıkar. Ancak, 20. asrın ilk çeyreğinden itibaren başlayan Sovyet dil politikaları sonucunda Tofa Türkçesi ve kültürü günümüzde yok olma tehlikesi ile karşı karşıyadır. 2008 yılının yaz ve 2013 yılının kış aylarında bölgede yaptığımız alan çalışmalarında aktif dil konuşurlarının yaklaşık 30 kişiden ibaret olduğu tespit edilmiştir. Tofa kültürüne dönük yaptığımız derleme çalışmalarında kaynak kişilerin bilmece, atasözü gibi türleri önemli ölçüde bilmediği gözlemlenmiş ve sadece 7 bilmece derlenmiştir.

Tofa bilmeceleri de diğer Türk boylarında olduğu gibi ifade tarzları ve biçim özellikleri itibarıyla manzum ve mensur olmak üzere iki gruba ayrılır. Ayrıca şekil özelliklerine göre yapılan tasnife bir de içerdikleri konu açısından tematik bir sınıflandırma eklenebilir:

I. Mensur Bilmeceler

Genellikle tek cümleden oluşan bu bilmeceler açık ve anlaşılır biçimdedir. Konuşurun ifade etmek istediği anlam bazen tek cümlede yeterli olmayabilir. Bu durumda edat, ortak cümle öğeleri gibi dil birliklerine başvurulur. Sınırlı örnekte karşımıza çıkan sıralı cümlelerden oluşan bilmeceler de bu yolla kurulmuştur. Mensur bilmecelerin yüklemli geçmiş ve geniş zamanla çekimlenmiş fiillerden oluşur.

1. Yapısal Özelliklerine Göre Bilmeceler

a) Tek Cümleden Oluşan Bilmeceler

Ećik murnunda dağ ulğadı bergen. (neş beletter)

“Eşik önünde dağ doğurmuş. (odun yığmak)”

İ'hi quduruqtuğ derä: körüp turular. (şeger na:ğı)

“İki kurt gökyüzüne bakıyor. (kızak)”
Uzun arğamcımın dürüp şıdava:n men. (oruq)
“Uzun kementimi dolayamadım. (yol)”
Aq a'tım aqsın a'hip turu. (so:l)
“Ak atım ağzını açmış. (soba)”
Hölnü dolğandırı kö'fey ne:ş. (qaraq tüğü)
“Göl etrafında birçok ağaç. (kirpik)”
Hıl hürä: i'stinde alaqa a't. (qaraq)
“Kıl bahçesi içinde alaca at. (göz)”

b) Sıralı Cümlelerden Oluşan Cümleler

Qum çu'rtqa kİRgeş, ba'hin otqa dögeydİri? (torbaş)
“Kim eve girince başını ateşte kurutur? (küçük tomruk)”
U'hip turğaş, qıdıp turğaş, mosraş ög ça'sa:n. Çü ik ol? (arı ön ça'sa:n)
“Biraz uçarak biraz yapıştırarak dairevi ev yapmış. Ne imiş o? (arı yuvasını yapmış)”
Qızıl a'tım sunğanı, kidis jona: la a'rtqan. (ö'rt, hül)
“Kızıl atım koşmuş (geriye) sadece keçe kalmış. (orman yangını ve kül)”

c) Yüklemsiz Bilmeceler

Tofa bilmecelerinin bir kısmı yüklemsiz olarak görülmektedir. Ancak söylenmeyen yüklem “var” olması kuvvetle muhtemeldir.

BİRä: to'rho i'stinde i'hi ö'ske pi:vo. (jumurha)
“Bir fiçi içinde iki farklı bira. (yumurta)”
Dört ol nuşus bö'rttüğ. (nosto:l)
“Tek börklü dört oğul. (masa)”
Çüs qu'sqaş bİRä: haylığ. (çu'rt-ög)
“Tek gagalı yüz kuş. (yurt-ev)”
Üş ol bİRä: qurluğ. (temir ocuq)
“Tek kuşaklı üç oğul. (demir ocak)”

2. Anlamlarına Göre Mensur Bilmeceler

Eylemin ifade ettiği oluş ya da kılışın gerçekleşip gerçekleşmemesi bakımından cümleler olumlu ve olumsuz olmak üzere ikiye ayrılır. Tofa bilmecelerinde sınırlı örnekte karşımıza çıkan olumsuz ve soru cümleleri dışında kalan cümleler olumludur.

a) Olumlu Cümleden Oluşan Bilmeceler

BİRä: kükşi:n çedİ üttüğ. (ba's)
“Yedi delikli bir testi. (baş)”
Sa'hali bodından uzun. (iyne, ni:tke)

“Sakalı bedeninden uzun. (iplikli iğne)”

a:l qudu taqqıñaq aqsayñap çoru. (oru)

“Tavuk obadan aşağı topallayarak gidiyor. (havan)”

ñe:ş tözünde paş hayñıp çı tırı. (hımısqa ö;)

“Ağaç dibinde kazan kaynıyor. (karınca yuvası)”

b) Olumsuz Cümleden Oluşan Bilmeceler

Atası oğlun sürüp çorusa çorusa, çe tpeyn çoru. (terge hoıso:ları)

“Babası oğlunu izleyip koşsa koşsa yetişemez. (araba tekerlekleri)”

A'ham a'rt acırı ta, körşüp bolbas. (qaraq)

“Ağabeyim dağ ardında görüşmez. (göz)”

On i'hi a'halışqı sıbrıñıp sıbrıñıp, birä: biräsın çe tıp şıdava:n. (çılıñ on i'hi ay)

“On iki kardeş (birbirinin) peşine düşmüş (ama) biri diğerini yakalayamamış. (yılın on iki ayı)”

c) Soru Cümlesinden Oluşan Bilmeceler

Kim ve hangi gibi soru kelimeleri ile bo çül? “bu nedir?”, ol çü ik? “o nedir?” ve çü ik ol “o ne imiş?” biçiminde soru kalıplarından oluşan bilmecelerdir.

Qandığ ñe:şqa qar çı pşınbas? (mıs)

“Hangi ağaca kar yapışmaz? (boynuz)”

Qum çu'rtqa kırgeş, ba'hin otqa dögeydiri? (torbaş)

“Kim eve girince başını ateşte kurutur? (küçük tomruk)”

Tadığlığdan tadığlığ, çımcaqtan çımcaq. Bo çül? (u'yhu, puduruq ba's a'ltında)

“Tatlıdan daha tatlı, yumuşaktan daha yumuşak. Bu nedir? (uyku ve başın altında yumruk)”

Qolı ta yoq, sügesı ta yoq, boduña qo'rhuncuğ eptip ög ça'sap alğan. Ol çü ik? (şicek)

“Eli de yok, baltası da yok, kendine çok güzel ev yapmış. O ne imiş? (küçük kuş)”

U'hup turğaş, qıdıp turğaş, mosraş ög ça'sa:n. Çü ik ol? (arı ö:n ça'sa:n)

“Biraz uçarak biraz yapıştırarak dairevi ev yapmış. Nedir o? (arı yuvasını yapmış)”

II. Manzum Bilmeceler

Bu gruptaki bilmeceler vezin, kafiye ve nazım şekli özelliği taşırlar. Vezin hece veznidir. Hece sayısı 6 ve 7'dir. Manzum bilmeceler içinde en fazla karşımıza çıkan yapı 2 mısradan oluşan bilmecelerdir. Bunun yanında 3 mısradan oluşan az sayıda bilmecelere de rastlanır.

a) İki Mısralı Bilmeceler

Çı tsa - o'ttan tü'hük,

Tursa - a'ttan bedik. (dü:ge)
Yattığında ottan alçak,
Kalktığında attan yüksek (boyunduruk)
Dağa ünse, ta'lhan çives,
Hemge ense, suğ işpes. (ha:q)
Dağa çıksa ekmek yemez,
Nehre inse su içmez. (avcı kayağı)
U'hup çoruda tıylar,
Çerge tü'şkeçik çer qazar. (qara-qu'rt)
“Uçarken vızıldar,
Yere inince yeri kazar. (böcek)”
Ina:rı barda – quruğ,
Mına:rı ke:rde – i'ştiğ. (paş ble suğ halğanı)
“Öteye gittiğinde – boş,
Beriye geldiğinde – dolu. (kovayla su getirme)”
Çe:n anđarılıp çı'tırı,
Qı'hin a:ldap çoru. (şeger)
“Yazın bir köşeye atılır,
Kışın misafir olur. (kızak)”

b) Üç Mısralı Bilmeceler

Uduva:n ta bolsa, harıqtap çoru.
arıva:n ta bolsa, ayu:lap çoru.
Hatpa:n ta bolsa, dılep çoru. (şoşqa)
“Uyumamış olsa da, horluyor.
Hastalanmamış olsa da inliyor.
Kaybetmemiş olsa da arıyor. (domuz)”
Toq-toq dep toyar.
Toyarda ba'hi arır.
Toybasa hırnı aştar: (to'horğo)
“Tak tak diye vurur.
Vurunca başı ağrır.
Vurmasa karnı acıkır. (ağaçkakan)”
ıtıttaveyn u'hadırı.
ıtıttaveyn çı'hadırı.
ölgecik ıtte: bär: (qar)
“Sessizce uçuyor,
Sessizce yatıyor,
Ölmüş gibi konuşuyor. (kar)”

III. İçerdikleri Konularına Göre Bilmeceler

a) İnsan Vücudu İle İlgili Bilmeceler

Bir dilin temel söz varlığını oluşturan unsurların başında organ adları gelir. Organ adları dillerin atasözü, deyim, bilmece ve kalıplaşmış sözler oluşturma sürecinde de oldukça sık kullanılır. Tofa Türkçesinin söz varlığında önemli bir işlev üstlenen organ adlarını konu alan bilmeceler şunlardır.

A'ham a'rt acırı ta, körşüp bolbas. (qaraq)

“Ağabeyim dağ ardında görüşmez. (göz)”

Hölnü dolğandırı kö'fey neş. (qaraq tüğü)

“Göl etrafında birçok ağaç. (kirpik)”

Hıl hürä: i'ş'tinde alaqa a'ı. (qaraq)

“Kıl bahçesi içinde alaca at. (göz)”

BİRä: ütte beş a'halışqı çerlep çı'trı. (beş ergek eldik i'ş'tinde)

“Bir mağarada beş kardeş yaşıyor. (eldiven içinde beş parmak)”

BİRä: kükşin: n çed'i üttüğ. (ba'ş)

“Yedi delikli bir testi. (baş)”

b) Hayvanlar ve Kuşlar İle İlgili Bilmeceler

Tofa Türklerinde avcılık temel geçim kaynaklarından birisidir. Öte yandan çok eski devirlerde totem kabul edilen geyik, tavşan gibi hayvanlar da bilmecelerde yerini almıştır. Tofalar eski dönemlerde domuz etini yemezlerken günümüzde besin aracı olarak kullanılmaktadırlar. Son derece geniş bir kullanım alanına sahip bu gruptaki bilmeceler şunlardır.

Ça, en bora donniğ,

Qı'hin aq donniğ. (hodan)

“Yazın bora kürklü,

Kışın ak kürklü. (tavşan)”

Çe:n mi:stığ,

Qı'hin mi:sı çoq. (sı:n)

“Yazın boynuzlu,

Kışın boynuzsuz. (kızıl geyik)”

Qandığ neşqa qar çı'pşınbas? (mi:s)

“Hangi ağaca kar yapışmaz? (boynuz)”

Uduva:n ta bolsa, ha:rıqtap çoru.

arıva:n ta bolsa, ayu:lap çoru.

Hatpa:n ta bolsa, d'ilep çoru. (şoşqa)

“Uyumamış olsa da, horluyor.

Hastalanmamış olsa da inliyor.

Kaybetmemiş olsa da arıyor. (domuz)”

U'ħup çoruda tıylar;

Çerge tü'şkeçik çer qazar. (qara-qu'rt)

“Uçarken vızıldar,

Yere inince yeri kazar. (böcek)”

U'ħup turğaş, qıdıp turğaş, mosraş ög ça'san. Çü ik ol? (arı ö:n ça'san)

“Biraz uçarak biraz yapıştırarak dairevi ev yapmış. Nedir o? (arı yuvasını yapmış)”

je:ş tözünde paş haynıp çı'trı. (hımısqa öi)

“Ağaç dibinde kazan kaynıyor. (karınca yuvası)”

Qolı ta yoq, sügesı ta yoq, boduñja qo'rhuncuğ eptip ög ça'sap alğan. Ol çü ik?
(şicek)

“Eli de yok, baltası da yok, kendine çok güzel ev yapmış. O nedir? (küçük kuş)”

Toıtqa öglüg, qızıl-sarığ töştüg,

Ereñgı çaiş qılıqtığ, maıs-sek çişkinñig. (harlıq)

“Çamur evli, turuncu göğüslü,

Neşeli, sakın, sinek-böcek besinli. (kırlangıç)”

Qarr-qarr dep ıttığ,

Qara torğu donniğ. (qusqun)

“Karr-karr sesli,

Kara ipek elbiseli. (kuzgun)”

Toq-toq dep toyar.

Toyarda ba'hi arır.

Toybasa hırnı aştar. (to'horğo)

“Tak tak diye vurur.

Vurunca başı ağrır.

Vurmasa karnı acıkır. (ağaçkakan)”

c) Yeryüzü ve Tabiat Hadiseleri İle İlgili Bilmeceler

Tofa Türkleri günümüzde dağlık ormanlık bölgelerin kapladığı köylerde yaşamaktadırlar. Bunun doğal sonucu olarak gündelik yaşamda kendini gösteren tabiatla ilgili kültürel unsurlar da bilmecelere yansımıştır. Özellikle bölgede kışların sert ve uzun geçmesi bir olgu olarak karşımıza çıkar. Öte yandan animistik bir inanç sistemin kalıntısı olarak suyun ruhu (*suğ ezı*)nın varlığı da bilmecelere yansıyan önemli bir tabiat unsurudur.

Otta qı'ppas,

Suğda dülinbes. (to'ş)

“Ateşte yanmaz,

Suda batmaz. (buz)”

ıttaveyn u'ħadırlı.

ıttaveyn çı'ıadırlı.

ölgecik ıtte: bär: (qar)

“Sessizce uçuyor,

Sessizce yatıyor,

Ölmüş gibi konuşuyor. (kar)”

Sürüp çora:nım – çe tıp şıdava:n men.

Tu tıp körgeñim – tu tıp şıdava:n men. (suğ hemde)

“Dört nala koştum – yetişemedim.

Yakalamak istedim – tutamadım. (nehirde su)”

Uzun arğamcımın dürüp şıdava:n men. (oruq)

“Uzun kementimi dolayamadım. (yol)”

But çoqqa erip, çoru:r,

Qaraq çoqqa erip, ıǵlar: (bulut)

“Ayağı olmasa da koşar,

Gözü olmasa da aǵlar. (bulut)”

But çoqqa erip, sunduru,

Tıl çoqqa erip, so:dandırı. (oy)

“Ayağı olmasa da koşar,

Dili olmasa da konuşur. (ırmak)”

Demir taya:m de:râ: çe tıp turu. (qı hın ış)

“Demir bastonum gökyüzüne yükseliyor. (kışın baca dumanı)”

Dilgı börttüğ aşnaq

Turğan daǵnı aş-a-berdī. (künnün kecä: talaća bergenī)

“Tilki börklü ihtiyar,

Dağı aşiverdi.” (akşam güneşin batması)

Aq baştıǵ aşaq,

Arğa daǵda oluruqtur! (töşke tüşken qar)

“Ak başlı ihtiyar,

Sıradaǵda oturur!” (kütüğe düşen kar)

d) Bitki ve Yiyeceklerle İlgili Bilmeceler

Tofa Türkleri günümüzde “tayga” adı verilen ve zengin bir bitki örtüsünü bünyesinde barındıran dağlık ormanlarla kaplı bölgelerde yaşamaktadırlar. Bunun doğal sonucu olarak da insanın temel ihtiyacı olan beslenme gibi önemli bir ihtiyacı da doğadan karşılamayı beraberinde getirmiştir. Öte yandan toplayıcılık kültürü de Tofa Türklerinde son derece canlıdır. Bitki ve yiyeceklerin insan için önemini vurgulayan bilmeceler şunlardır.

Quzuq sa eña nasıy erip, bodı ble barşada arıq. (kerhen)

“Fındık kadar hırslı olsa da kendisi hep zayıf. (dağ servisi)”

Bodı ble biçe erip, bö rhü bodından uluğ. (çe kpe)

“Kendisi küçük olsa da, börkü kendisinden büyük. (mantar)”

A'ham turu, tödü aq boduğluğ. (qadıñ)

Kardeşim var, baştan aşağı ak renkli. (kayın ağacı)

Halbağar qa 'lpaq qulaqtığ,

Qara ninci diziglig. (numurt)

“Sarkık kulaklı,

Kara boncuklu. (kuş kirazı)”

Birä: to 'rho i 'ştinde i 'hi ö 'ske pı:vo. (numurha)

“Bir fiçi içinde iki farklı bira. (yumurta)”

e) Avlanma İle İlgili Bilmeceler

Temel geçim kaynaklarından biri olan avcılıkla ilgili bilmecelerdir. Tofalar, av esnasında genellikle yay ve ok kullanmazlar. Balık avının oldukça sık yapılması, yırtıcı hayvanları avlamada kullanılan kızak ve tüfek gibi araçları ihtiva eden bilmecelerdir.

Arjañnar ağ tırtar,

Şereñner şerig tırtar! (Çetki bile köbey balıq tudarı)

“Yırtıcı hayvan ağı toplar,

Düşman orduyu toplar.” (ağ ile balık tutma)

Dağa ünse, ta 'lhan çives,

Hemge ense, suğ işpes. (ha:q)

Dağa çıksa ekmek yemez,

Nehre inse su içmez. (avcı kayağı)

Arğamcıdan ot qılasqındı! (bo:larda bo:nuñ odu)

“Kementten ateş parladı!” (tüfeğin ateşi)

f) Oluş ve Kılış İfade Eden Bilmeceler

Sibirya coğrafyasının iklim şartları gereği kış oldukça uzun ve sert geçer. Kış mevsimine hazırlık odun toplamak ve günlük yaşamda temel ihtiyaçlarından olan suyun da halen ırmaktan tedarik edilmesi gibi eylemler bilmecelere yansımıştır.

Eçik murnunda dağ ulğadı bergen. (je:ş belette:r)

“Eşik önünde dağ doğurmuş. (odun yığmak)”

Ög hıy:ında dağ ulğadı bergen. (je:ş belette:r)

“Ev yanında dağ doğurmuş. (odun yığmak)”

Ina:rı barda – quruğ,

Mına:rı ke:rde – i 'ştig. (paş ble suğ halğanı)

“Öteye gittiğinde – boş,

Beriye geldiğinde – dolu. (kovayla su getirme)”

Heleske çu 'tuq hırla:n. (kişi ergän pişek ble ke 'şken)

“Kertenkele kütükten sıçramış. (İnsanın parmağını bıçakla kesmesi)”

İzi çoqqa çori:dırı,
Qan çoqqa ke'sediri. (oñğoca ble e'stîp çorur)
“İzi yokken yürüyor,
Kan yokken kesiyor. (kayıkla kürek çekmek)”

g) Ev ve İş Aletleri İle İlgili Bilmeceler

Gündelik yaşamda ev ve çevresinde kullanılan çeşitli araç gereçleri ihtiva eden bilmeceler türleridir. Küçük ölçekli bahçe tarımında kullanılan aletler, yine kış mevsiminde zorunlu olarak kullanılan kızak gibi eşyalar bu gruptaki belli başlı bilmecelerdir.

Çüs qu'sşqaş bîrâ: haylığ. (çu'rt-ög)
“Tek gagalı yüz kuş. (yurt-ev)”
Çi:r aqsı bar,
Qudar qırnı coq! (ög, tüñnü: bolur)
“Yemeye ağzı var,
Ancak midesi yok!” (çadır ve bacası)
Ögde te emes,
Ta'stında ta emes. (solo:qay)
“Evde de değil,
Dışarıda da değil. (pencere)”
İ'hi jı:n hırındığ, dört sübür bulıñnuğ. (sıstıq)
“İki şişman karınlı, dört sivri köşeli. (yastık)”
Dört o:l jıñus bö'rttüğ. (nosto:l)
“Dört oğul tek börklü. (masa)”
Üş o:l bîrâ: qurluğ. (temir ocuq)
“Tek kuşaklı üç oğul. (demir ocak)”
Uzun jıeş ucunda to'ra jıeş,
To'ra jıeş hırında to'hos jıeş. (tarmır)
“Uzun sopanın ucunda enine ağaç,
Enine ağacın yanında dokuz ağaç. (tırmık)”
Olırar jıeş a'ltında bora quduquıtuğ çı'tırı. (süge)
“Oturacak ağaç altında bozkurt yatar. (balta)”
Sa'halı bodından uzun. (iyne, ni:tke)
“Sakalı bedeninden uzun. (iplikli iğne)”
Uzun jıeş ucunda uluğ qu'sşqaş qondu. (moñ)
“Uzun sırtık ucunda büyük kuş kondu. (tokmak)”
İ'hi quduquıtuğ de:râ: körüp turular. (şeger ja:ğtı)
“İki kurt gökyüzüne bakıyor. (kızak)”
Çe:n añdarılıp çı'tırı,
Qı'hin a:ldap çoru. (şeger)

“Yazın bir köşeye atılır,
Kışın misafir olur. (kızak)”
Çı'tsa - o'ttan tü'hük,
Tursa - a'ttan bedik. (dü:ge)
Yattığında ottan alçak,
Kalktığında attan yüksek. (boyunduruk)
Te'pkenim – temir,
Olurğanım – ıyıq. (ezer)
Teptiğimde – demir,
Oturduğumda – çukur. (eyer)
A'tıñ ço:p teritken? – Uluğ suğ ke'şken men!
Aqsıñ ço:p üstengen? – Semis hoy çän men! (pişeq)
“Atın niçin terledi? – Ulu suyu geçtim!
Ağzın niçin yağlandı? – Semiz koyun yedim! (bıçak)”
a:l qudu taqqıñaq aqsañnap çoru. (oru)
“Tavuk obadan aşağı topallayarak gidiyor. (havan)”

h) Isınma İle İlgili Bilmeceler

Yine kış mevsiminin uzun ve sert geçmesinden dolayı insanların ısınma gibi temel ihtiyaçlarını ihtiva eden bilmecelerdir. Bölgenin sık ağaçlardan oluşması ve ısınmanın odundan sağlanması bilmecelere yansımıştır.

Qum çu'rtqa kİRgeş, ba'hin otqa dögeydİRİ? (to:rbaş)
“Kim eve girince başını ateşte kurutur? (küçük tomruk)”
Öge kİre salı ba'hin otqa su'har. Çül ol? (to:rbaş)
“Eve girer girmez başını ateşe sokar. O nedir? (küçük tomruk)”
ne:ştar arasında aq pılatıttığ qıs olırı. (tö'höş qı'hin)
“Ağaçlar arasında ak şallı kız oturuyor. (kış odunu)”
BİRä: dağ turu, tödü üttüg. (sacım neş)
“Bir dağ var, her yeri delik deşik. (odun yığını)”
Aq a'tım aqsın a'hip turu. (so:l)
“Ak atım ağzını açmış. (soba)”

i) Teknolojik Gelişme İle İlgili Bilmeceler

1930'lu yıllara değin konar göçer bir yaşam tarzına sahip olan Tofalar, geç tarihlerde yerleşik yaşama geçirilmişlerdir. Yaşam tarzının değişikliğinin yanı sıra Rus kültürünün baskın bir durum alması ve toplumun teknolojik açıdan bir ölçüde ilerlemesi sonucu ortaya çıkan ihtiyaçlara cevap veren yeni bilmeceler de kendini göstermiştir. Saat, araba tekerleği, radyo gibi araç gereçleri konu alan bilmecelerdir.

Atası oğlun sürüp çorusa çorusa, çe'ipeyn çoru. (terge ho:so:lari)

“Babası oğlunu izleyip koşa koşa yetişemez. (araba tekerlekleri)”

Budu çoqqa çorur;

Ba’hi çoqqa sanar. (şas)

“Ayağı yok yürür,

Başı yok sayar. (saat)”

Aqsı çoqqa so:dandır. (radio)

“Ağzı yok konuşur. (radyo)”

Budu çoqqa kelir;

Dılı çoqqa so:danır. (pis’mo)

“Ayağı yok yürür,

Dili yok konuşur. (mektup)”

j) Soyut Bilmeceler

De:rä: degdeyn derde, de:rî bedik.

Çerge kireyn derde, çer qa’uğ. (qa’uğlar)

“Göge yükseleyim dediğinde gök yüksek.

Yere batayım dediğinde yer sert. (zor durumda kalmak)”

k) Zaman İle İlgili Bilmeceler

On i’hi a’halışqı sıbrışıp sıbrışıp, birä: biräs’in çe’îp şıdava:n. (çılış on i’hi ay)

“On iki kardeş (birbirinin) peşine düşmüş (ama) biri diğerini yakalayamamış. (yılın on iki ayı)”

l) Cevabı Birden Çok Olan Bilmeceler

Her satırın veya her kelime grubunun ayrı bir cevabı olan bu gruptaki bilmeceler, bitki, organ, tabiat ile ilgi unsurları konu alır.

Çe:n ta, qı’hin ta ruşus tonniğ. (böş, şibi, qadıñ)

“Yazın da kışın da tek kürklü. (dağ servisi, köknar, çam)”

Qızıl a’tım sunğanı – kidis nona: la a’rtqan. (ö’rt, hül)

“Kızıl atım koşmuş (geriye) sadece keçe kalmış. (orman yangını ve kül)”

Birä:sî “bara:lı!” – dän,

Ö’skesî “çı’ta:lı!” dän. (suğ ble taş)

“Biri ‘gidelim!’ – demiş,

Diğeri ‘yatalım’ demiş. (su ve taş)”

Inda – qadıñ, mında – qadıñ, arasında – qızıl a’t. (tış, tıl)

“Orada – kayın (ağacı), burada – kayın (ağacı), arasında – kızıl at. (diş ve dil)”

Ağı bile qatqan,

Qarazı bile pulğan! (Ağı tış bolur, qarazı tıl bolur)

“Akıyla sağlanır,

Karayla yok edilir!” (dış ve dil)

Tadırlığıdan tadırlığ, çımcaqtan çımcaq. Bo çül? (u'yhu, jıduruq ba'ş a'ltında)

“Tatlıdan daha tatlı, yumuşaktan daha yumuşak. Bu nedir? (uyku ve başın altında yumruk)”

Sonuç

Bilmeceler içerdikleri kültürel kodlar itibarıyla birden fazla işlevi bünyesinde taşıyan ve güncelliğini hâlâ koruyan sözlü kültür geleneğine ait kalıp ifadelerdir. Dilleri, yazılı kültür ortamına bütün unsurlarıyla tam olarak geçemediğinden yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalan Tofa Türkleri gibi topluluklarda sözlü kültür ürünleri hem eğlence hem de kültürün aktarımı gibi çoklu işleve sahiptir. Tofa bilmeceleri, hem biçim hem de içerik bakımından diğer Türk boylarının bilmecelerine paralel özellikler taşır. Yüzyıllar boyu sözlü edebiyat geleneği ile ayakta kalan Tofalar gündelik yaşamındaki oldukça çeşitli kavram ve nesnelere bilmecenin konusu yapabirmiştir. Ayrıca mevcut bilmecelerde Tofaların yaşadıkları veya etkisi altında kaldıkları toplumsal zihniyet dönemlerine ait unsurları görmek mümkündür. Söz konusu bilmecelerde bir taraftan kutsalı hâlâ tabiatıta var olan kaotik zihniyet dönemine ait unsurlar (su ruhu ve tabiat kültürleri vb.) yer alırken diğer taraftan da modern zihniyet dönemine ait unsurlar (radyo vb.) yer almaktadır. Esasen avcı ve toplayıcı bir kültüre sahip olan Tofa Türklerinde hayvan, bitki, yiyecek ve avlanma gibi konuları içine alan bilmeceler oldukça zengindir. Öte yandan eski dönemlere dayanan animistik ve totem inançlarının Tofa bilmecelerinde muhafaza edildiğini görüyoruz. Kışların uzun ve sert geçmesi gibi bölgesel ve iklimsel özellikler de bilmecelere yansıyan konular arasında yer alır. Tofalara ait sözlü kültür ürünlerinin derlenerek envanterinin çıkarılması ve söz konusu ürünlerin bilimsel metotlarla sınıflandırılması hem Türkoloji sahasındaki karşılaştırılmalı çalışmalar için önemli bir kaynak teşkil edecek hem de dilleri yok olmak tehlikesiyle karşı karşıya olan Tofaların kültürü üzerine yapılan çalışmalara değerli malzemeler sunacaktır.

KAYNAKÇA

- Atalay, Besim (1992). **Divanü Lügati't- Türk Tercümesi Cilt I-II-III**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bařgöz, İlhan ve Andreas Tietze (1999). **Türk Halkının Bilmeceleri**. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları
- Eliade, Mircea (2001). **Mitlerin Özellikleri**. (Çev.) Sema Rifat. İstanbul: Om Yayınevi, 2001.
- Melnikova, A. I. (1994). **Tofi, İstoriko-Etnograficeskiy Oçerk**. İrkutsk: Vostoçno-Sibirskoe knijnoe izdatelstvo.
- Radlov, V. V. (197). **Obraztsı literaturı tyurkskih plemen, Ç IX**. Nareçiya uryanhaytsev (soyotov), abakanskih tatar i karagasov, Tekstı, sobranniye i perevedenniye N. Katanovım. St. Peterburg
- Rassadin, V. İ. (1996). **Legendy, skazki i pesni sedogo sayana, Sbornik tofalarskogo**

folklor. İrkutsk, 1996.

Rassadin, V. İ. (2002). “Tofalarskiy yazık”. Yazıkı narodov rossii. Moskova: Academia 182-190.

Sakaoğlu, Saim (1979). “Bilmece Terime Üzerine Notlar”. **Türk Kültürü Araştırmaları** 17-21/1-2: 226-243.

Şimşek Esmâ (2003). “Bilmeceler”. **Türk Dünyası Ortak Edebiyatı. Türk Dünyası Edebiyatı Tarihi Cilt 3**. Ankara: AKM Yayınları.

Türkyılmaz Dilek (2007) “Türk Dünyasında Bilmece”. Yayınlanmamış doktora tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

Öz

Tofa (Karagas) Türklerinin Bilmeceleri

Tofa (Karagas) Türkleri bugün Güney Sibirya’da Rusya Federasyonu’nun İrkutsk oblastında Nijneudinsk rayonuna bağlı köylerde yaşamaktadırlar. Alıçeer, Nerha (Tof. Nırsa) ve Yukarı Gutara köylerinde toplu olarak; anılan köylerin dışında Nijneudinsk rayonu ile Şumskiy (Uda II) ve Voznesenskiy köylerinde de dağınık olarak yaşayan Tofa Türkleri 1930 yılına kadar ‘Karagaslar’ ve/veya ‘Karagas Tatarları’ olarak bilinmekteydi. 2010 nüfus sayımına göre toplam nüfusu sadece 762 olan Tofa Türklerinin dili UNESCO tarafından *Redbook* “Kırmızı Kitap”a alınarak ‘varlığı tehlikedeki diller’ listesine dahil edilmiştir. Türk lehçelerinin sınıflandırılmasında ‘Uygur-Oğuz’ grubunda değerlendirilen Tofa Türkçesi, eskicil kimi dil özelliklerini bünyesinde korumasının yanında Moğolca ile paralellik gösteren bazı özellikleri taşımasıyla da karşılaştırmalı Türkoloji çalışmalarında ayrı bir öneme sahiptir. Ayrıca Tofalar Türklerinin yazı dili özelliğine sahip olmayışları ve yüzyıllar boyu sözlü gelenek ile ayakta kalmaları sözlü kültür ürünlerini işlevsel olarak daha da önemli kılar. Efsaneler, masallar, şarkılar, atasözleri ve bilmeceler sözlü kültürün önemli türleri arasındadır. Bu çalışmada Genel Türkolojide üzerinde az çalışılan Tofa Türklerinin bilmeceleri ele alınmıştır. Tofa bilmecelerinde; insan, hayvanlar ve kuşlar, yeryüzü ve tabiat hadiseleri, beslenme kültürü, avlanma geleneği, manevi değerler ve gelenekler işlenmiştir. Çeşitli araştırmacılarca bilmecelerin doğuşu mitolojik unsurlar ile açıklanmaya çalışılmıştır. Tofa Türklerinin bilmeceleri içerik olarak mitolojik özellikleri yansıtmasıyla mit-bilmece ilişkisi açısından son derece dikkat çekicidir. Eldeki çalışmada Tofa Türklerine ait 74 bilmece biçim ve içerik bakımından incelenmiş ve bu alanda yapılacak müstakil ya da karşılaştırmalı araştırmalara katkı sağlaması amaçlanmıştır.

Anahtar Sözcükler: Tofa Türkleri, Bilmece, Tofa Bilmeceleri, Bilmece Geleneği, Tematik Sınıflandırma

Abstract

The Riddles of Tofa (Karagas) Turks

Tofa (Karagas) Turks today live in the villages of Nijneudinsk raion in the Irkutsk oblast of the Russian Federation in the Southern Siberia. Living collectively in the Aligcer, Nerha (Tof. Nirsa) and Upper Gutara villages and as scattered in the Nijneudinsk raion and Shumskiy (Uda II) and Voznesenskiy villages, the Tofa Turks were known as the 'Karagas' and/or 'Karagas Tatars' until 1930. According to the 2010 census, having a total population of only 762, the language of Tofa Turks is included in the Redbook of UNESCO and listed as one of the 'endangered languages'. The Tofa Turkic language is classified under 'Uighur-Oghuz' group in terms of Turkic dialects and has an important place in the comparative Turkology studies because of bearing certain archaic properties and parallelism with Mongolian language. In addition, the facts that the Tofa Turks do not a written language and have lived for centuries depending on oral traditions make the oral cultural products more important in functional terms. Legends, fables, fairy tables, songs, proverbs and riddles are among the major types of oral culture. This study deals with the riddles of the Tofa Turks, a less-studied subject in the General Turkology. Tofa riddles are about humans, animals and birds, earth and natural occurrences and events, nutrition culture, hunting tradition, moral values and traditions. Various researchers attempted to explain the birth of riddles with mythological elements. Since the riddles of the Tofa Turks have certain mythological traits and characteristics in terms of their content, they are extremely striking in the aspect of myth - riddle relation. The current study examines 74 riddles of the Tofa Turks for their style and content, and aims at contributing to the individual or comparative researches to be made in this field.

Keywords: Tofa Turks, Riddle, Tofa Riddles, Riddle Tradition, Thematic Classification.